

gubancok – Rónay Györgytől kölcsönözve szót – „adáz nyakatekertesség”-ek (vö.: *Kutatás közben*. Bp. 1974. 183.) „tarkázzák” minduntalan az okfejtést, a befogadást is jócskán nehezítvén. Mit szóljunk az efféle szörnyszülöttekhez: „A hét-rőfben...” (150.)? Meg kell mondanunk, e könyv az Akadémiai Kiadónak sem válik éppen díszére. Valóságos tárháza lett a legkülönbözőbb fajsúlyú nyomdai és helyesírási hibáknak. Olykor csak komikus a vétség (Ambrus tanulmánykötete *Vezető emlékek* címen...: 256.), másszor már a megértést gátolja („amit” az *emitt* helyén: 144.), gyakran válnak semmissé az egybe- és különírás szabályai, s nincs mentség az ilyen otromba melléfogásokra: „váltetett” (26.), „furscálnánk” (40.), „Ady-ra” (153.) stb. Mire való a korrekció és a korrektor?!

Nagyon hiányzik a névmutató a kötetből, s rá kell mutatnunk pontatlan adatokra s bizonyos következetlenségekre is. Kiss Simonovits *Antalra* hivatkozik, holott *Annára* gondol (39.), Nagy Andorként emlegeti Nagy Endrét (138.), módosít az *Áldomás* c. Ady-vers szövegén: „Belehulltak” áll a „Belefultak” helyett (160.). Juhász Gyula nem írhatott verset 1970-ben (220.), 1907-ben

annál inkább, a Galilei-kör viszont semminő felhívást nem tehetett közzé ugyanez évben, lévén, hogy egy esztendővel utóbb, 1908-ban alapították (255.). Ambrus Zoltán Bourget-tanulmánya nem „a kilencvenes években”, hanem 1884-ben született (256.), s furcsa felületesség: Kiss Endre pontatlanul adja meg egy saját korábbi könyvének, egyszersmind Nyíri Kristóf gyűjteményes kötetének a címét (263.). A források lelőhelyét többnyire a lábjegyzetekben, időnként viszont – indokolatlanul – a főszövegben találjuk (27–28., 62. stb.). Némelykor hasztalan keresők a hivatkozások kútfőit; nem tudhatjuk meg például, honnan idézi a szerző Horváth Zoltánt (10–11.), Somlót (16.), Adyt (131.) vagy épp Császár Elemért (136.). Egységesíteni kellett volna mindkét esetben a gyakorlatot, a nagyobb tudományos hitel érdekében!

Ámbár egyenlő bőséggel mértünk elismerésből, kifogásból, végkövetkeztetésünk csakis ez lehet: Kiss Endre munkája nagy értékű s igen fontos tudományos teljesítmény. A századforduló kutatója szegényebb volna nélkül.

Lőrinczy Huba

JÓZSEF ATTILA PÁRIZSBAN

Szerk. Szabolcsi Miklós. Szépirodalmi K. Bp. 1982. 136 l.

Egy Párizsból, 1927-ben Komor Andrásához írt, József Attilával közös levélben így évődik, viccelődik Korda Vince: „Nem is értem, hogyan engedhettétek, hogy az annyira passzoló hagyományparból kikerüljön ez az Attila. Itt egész Párizsban olyan szaga van azóta, amióta itt van, mintha Makón volna az ember.” A levél folytatásában a költő így válaszol hasonlóan játékos és a tőle megszokott „hencegő” modorban: „Én nem tiltakozom, hiszen vannak emberek, akik Párizsban is maguk köré tudják varázsolni a mezei életet s csak a bölcsesség érteti meg velük, hogy a nagy szellemek útja Makóról vezet Párizsba, ahol olyan hatással vannak a Közéletre, hogy valahová oda vágyik tovább az általa fejlődöttség ember, amihez képest Párizs is csak Makó!!!” (Válogatott levelezés, 149–50). Mint minden hasonló megfogalmazásban, ebben is fontos tartalmak, vágyak és ars poeticát előlegező hitvallások is meghúzódnak, hiszen egy-egy városnak, helységnek nemcsak fölnevelő szerepe lehet a költő életében, de az életmű egészét meghatározó, a költői magatartást, s a

tapasztalatokon alapuló gondolkodást-értelmezést intencionáló szellemi környezete is maradandó. Éppen ezért volt öröm számomra, hogy ezt a folyamatot az utóbbi években három kötet is igazolta. A József Attila születésének hetvenötödik évfordulójára megjelent két fontos „helyi” kiadvány, a Szegedi Somogyi Könyvtár gondozásában Péter László: *József Attila közöttünk (Makón, Szegeden, Vásárhelyen)* és a Hatvany Lajos Múzeum füzetei sorozatban Kovács Ákos: *Bécs után – Párizs előtt (József Attila Hatvanban)* című könyve után, – akaratlanul pontosan követve a költői életút logikáját és időrendjét – megjelent a párizsi évet bemutató önálló kötet is, Szabolcsi Miklós szerkesztésében.

Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiájának *Érik a fény* című, 1977-ben megjelent második kötetében a hatodik nagyfejezet (571–713) ugyanazt a címet viseli, mint a most megjelent kötet: *József Attila Párizsban*, ezért óhatatlanul kísért a két munka összevetésének kényszere, még akkor is, ha tudjuk, hogy az egyik legnehezebb feladat a

tudományos kutatások eredményeinek népszerűsítése. E feladat sikeres megoldását Szabolcsi Miklós esetében nem a tüntetően szerény, mindössze öt oldalnyi terjedelmű bevezető, hanem a kötet egésze igazolja. Szabolcsi Miklós tulajdonképpen egy albumot ad most az olvasók kezébe, az album kézirat hasonmásokat, Párizsban írt versek szövegét, leveleket, levélrészleteket, a városról készült korabeli fotókat, korabeli képzőművészeti alkotások reprodukcióit, Hont Ferenc, Vághidi Ferenc, Sándor Kálmán visszaemlékezéseinek részleteit, József Attila Carte d'identitéjének hasonmását (az ezen található fényképről nagyították ki a kötet fedőlapján szereplő József Attila-portrét is), a L'Esprit Nouveau első (és egyetlen) számának címlap-fotóját, Korda Vince József Attiláról festett akvarelljét, Janovics András rajzát József Attiláról a *Biztató* szövegével s más hasonló dokumentumokat tartalmaz, s végül, az albumot – Szabolcsi bevezetőjének párjaként, mintegy keretet alkotva – egy szöveg zárja: *Találkozásaim József Attilával* címmel (103–127) részletet olvashatunk Cserépfalvi Imre „Egy könyvkiadó feljegyzései” című, a Gondolat kiadónál megjelenő művéből. E felsorolást azért nem nélkülözhetjük, mert már ennek segítségével is megsejthető a válasz arra a kérdésre, amit a szerkesztő tesz föl a bevezetőben: „Mit adott neki (József Attilának) a párizsi év?” A válasz többféle, mint ahogy József Attilával kapcsolatban maga Párizs is többféle lehet.

Az egyik József Attilára vonatkozó Párizs-kép az irodalomtörténész Szabolcsi Miklósé, a másik a szerkesztőé s a kötet vállalt egészéé, a harmadik a visszaemlékezőké, köztük a leghosszabban idézett Cserépfalvi Imréé. És találkozunk még a Lucien Hervé fényképezőgéppel látott Párizssal is. Az irodalomtörténész számára nemcsak az fontos, amit Párizsban írt a költő, hiszen az tulajdonképpen elég kevés volt, hanem a később érvényesülő hatás is, hiszen – mint Szabolcsi Miklós írja – „ha kevés verset írt is, a Párizsban magába szívott hatás még évekig elkíséri. Még élete utolsó napjaiban is francia költőket forgat” (9). A visszaemlékezők azt a Párizst őrizték meg, amelyben hozzájuk hasonlóan eligazodni akart, amelyet meg akart ismerni. De, József Attilának magának is több Párizs-képe volt: egy elvárás-Párizsa, mely tulajdonképpen egy mítosz, egy megélt Párizsa, mely más volt, mint amit várt, s végül volt egy emlék-Párizsa, mely ismét más arcot mutatott. Egy november 24-én nővérehez, Jolánhoz írt levelében már meg is ütközik az elvárás a valósággal: „Párizsról le kell beszéljétek, azt hiszem, ha most kijönnél, még jobban csalódnál abban a buta összezavart

Mah-Jong partiban, amelyet a Baedekerek Paris néven neveznek. Hogy Ady, ez az iszákos hülye mit látott a pálinkában, az más lapra tartozik. Itt egyáltalában nem lehet ámolni, hacsak azon nem, hogy miként lehet annyi piszkos krejzleráj egy rakáson, mint itt. Legszívesebben fölrobbantanám: állandóan és hiába keresem mindazt, amit beleképzeltem” (14). Csálódottsága mögött – indirekt módon bár, de – ott rejlik az is, hogy Párizs-mítoszát Adyra figyelve alakította ki. S hogy később is mennyire figyel Adyra, az abból is érezhető, hogy Vághidi emlékezése szerint (38) József Attila azért járt éppen – az egyébként ekkorra már divatjamúlt – Closserie des Lilas-ba, mert „Ady is benne ütötte fel tanyáját valaha, s Attila gondos megfontoltsággal kedvenc kávéházának megválasztásában Ady nyomában haladt.” József Attila harmadik Párizsa, az emlék-Párizs pedig – érthető módon – csak a bevezetőből és Cserépfalvi visszaemlékezéséből olvasható ki inkább.

A József Attila Párizsban nemcsak a fenti szempontokból látszik jól szerkesztettnek: a versek, levelek, fényképek, dokumentumok valóban megformált egészet alkotnak. Az albumrészt jól indítja és zárja a szerkesztő: két olyan verset választ, amelyek keretét jelentik a párizsi évnék. Az indító vers a *Vizsem a földem*, melynek már első sora is pontosan érzékelteti a Makóról Párizsba tartó fiatalember terveit, elképzeléseit, horizontját: „Magyar vagyok, de európai.” Az utolsó két sorban pedig az elvárások is megfogalmazódnak: „Párizs, szeress, én földemet hozom / és csókjaidat néki vizsem el.” Az albumot záró vers már közvetlenül Európához szóló mű, amelyben, az utolsó szakasz nyári tájának képében – Szabolcsi monográfiája szerint – nemcsak Párizs és Cagnes-sur-Mer hatása, de a békés lebegésnek kísérteties, fenyegető, halálos – a pusztuláson túli ember nélküliséget idéző konnotációja is ott van (Vö. *Érik a fény*, 710.). Az *Ó Európa* című verset a 99. oldalon találjuk, mégpedig úgy, hogy a szemközti oldal üres. Ezt sajnáljuk, mert érzésünk szerint itt helyet kaphatott volna Magritte ugyanekkor festett *A fenyegető idő* (*Le temps menaçant*) című képe, melyről épp Szabolcsi Miklós állapította meg monográfiájában, hogy feltűnően hasonlít József Attila versének befejező részéhez. Ezt azért jegyezzük meg, mert a kötet egésze kívánta volna meg a megoldást, hiszen majd minden vers mellett szerepel egy-egy kép, s majd minden fotó alatt József Attila tollából származó képaláírást olvashatunk. Pontosabban: József Attila soraihoz választott fotókat a szerkesztő. Ez a megoldás

azért jó, mert homogénné teszi a könyvet. Hadd idézzünk csak néhány példát: a 12. oldalon egy Szajna-parti képet látunk, alatta a következő idézettel: „felül öt frankért rám lenézhetsz”. Egyet lapozva, az olvasó megtalálja a „teljes” szöveget: a *Párizsi anzix* című verset, s mellette a Boulevard Saint-Michelről készült fotót. A képek és a szövegek harmonikusnak illeszkednek egymáshoz, pontosan a helyükön vannak. Amikor azt olvassuk József Attilától, hogy „elköltöztem a Vaticanból . . .”, majd megadja új címét, akkor a másik oldalon már az Hotel de la Huchette fotóját találjuk. Még arra is ügyelt a szerkesztő, hogy a *Párizsi anzix*-ban felemlegetett Notre Dame is olyan fotón szerepeljen, amely a rue de la Huchette-ből, tehát József Attila szemével láttatja az épületet. Lucien Hervé kitűnő fotóművész, József Attila e soraihoz is volt fényképe, egy pissoirról készült fotója: „ha lány vagy, megcsókol a rendőr / s az illemhelyen nincs ülőke”. E sorok a *Párizsi anzix* harmadik versszakából valók, miúgy ahogy az *Eiffel torony* című Robert Delauney kubista indíttatású festményének reprodukciója alá írt két sor is: „Az Eiffel-torony éjjel eldől, / bebúvik paplanos kódokbe”. A *Párizsi anzix* idézett soraival kapcsolatban két megjegyzésünk lenne: az egyik, hogy a vers kubista technikájáról a monográfiában írtakat itt – a kötetjellegéből fakadóan – nem tudja megismételni Szabolcsi, de érzékelteti a hasonlóságot a szövegrészlet s a kép egymáshoz illesztésével, ugyanakkor az olvasó nem tudja, honnan származik a képalírás szövege, mert a 16. oldalon a *Párizsi anzix*-nak csak két szakasza szerepel, a harmadik – két képalíráshoz felhasznált – versszak lemaradt. Néhány, a fentiekhez hasonló apróbb megjegyzés: ismétlésekre, átfedésekre is sor kerül a könyvben: így pl. az 56. oldalon teljes terjedelmében olvashatjuk a költő 1927. március 12-én kelt levelét, melyben büszkén utal arra, hogy meghívást kapott Claude Séverachoz és Marcel Sauvage-hoz. A 67. oldalon szerepel Sauvage fényképe, ezért a túldalol megismétlődik a levél rá vonatkozó részlete. Ugyanakkor, másutt nem él a kötet az ismétlés adta értelmzői segítséggel: Korda Vince József Attila-akvarellje a 47. oldalon található, a túldalol Vághidi Ferenc visszaemlékezésének egy részletével, de nem szerepel, pedig itt különösen érdekes lehetett volna a „szembesítés”, az, amit az 56. oldalon idézett levélben olvashatunk, hogy József Attila hogyan értékelte a róla készülő festményt: „Korda Vince fest most különben, a kép gyönyörűnek ígérkezik, de nem én (érzésem szerint), hanem egy megdöbbenően szug-

gesztív félhülye van a vásznon eddig. S az a rémes, hogy nagyon hasonlít hozzám.”

Néhány szövegek közléssel kapcsolatos megjegyzésem: a szerkesztői bevezetőben idézi Szabolcsi Miklós az 1927. június 10-i levélben szereplő két szakaszt, melynek eleje később a *Medáliák*-ba került. Az idézet eredetileg így szólt: „Barátommal egy ágyban lakom, / nem is lesz hervadó liliumom.” A bevezetőben a második sor végéről lemaradt a birtokos személyrag. Hasonló apróbb elírást találunk a *Chant de prolétaire* második szakaszában: a „l'on a des pots et des choucs ronds” sor a könyvben (82) így szerepel: „L'non a des . . .”. A 68. oldalon a folyóirat című hibásan, így szerepel: „L'Esprit Noveau”, a francia levél magyar fordításában pedig hiányzik a cím, amikor azt olvassuk: „megjelent”, nem szerepel mellette az, hogy mi jelent meg. Bár ez nem zavaró, hiszen a túldalol ott a folyóirat első számának címlapjáról készült fotó. A 62. oldalon található francia nyelvű levél alatt a fordítás elmellőzi a kiemelőt és a kurziválást, pedig ezek itt fontosak, mert érzékeltetik József Attila jogos büszkeségét: „Én magam írtam egy új költeményt – *franciául*”. Ez azért fontos, mert a levél egészéből kiderül, hogy szemben azzal az öt költeménnyel, melyeket ugyan ő fordított, de Seuphor „tökéletesített”, van már önállóan írt francia verse is. Ugyanitt, a fordításban lemaradt az eredeti francia szöveg utolsó sora, a „Je l'envoie ci-joint à toi” a fordításban nem szerepel.

Nem szóltunk még a Cagnes-sur-Merben töltött nyaralását láttató részről, pedig – mint Szabolcsi Miklós írja – „élete utolsó gondtalan időszaka” volt ez, s a kötetnek ez a része a „legbeszédesebb” annak ellenére, hogy az ezzel kapcsolatos dokumentumok száma szerényebb, mint a párizsiaké. Itt szerepel Makky György felvétele Korda Vince *Cagnes-sur-Mer* című korabeli (1926) akvarelljéről. Lucien Hervé felvétele egy utcarészletről, és szerepel még Szabolcsi-Hedvig felvétele József Attila emléktáblájáról, amely alig látszik a ház falára felfutó növény leveleitől.

A kötetben található felvételekről és a kötet kiállításáról: szép könyvet adott a kezünkbe a Kiadó és a Révai Nyomda. Talán csak annyit hadd jegyezzek meg: a fotók nagy része minden bizsonnyal nem olyan barnás árnyalatú volt eredetileg, mint a kötetben. A szándékot értem s méltányolom: az időbeli távolság sugallása volt a cél. Intuicióm szerint azonban a barnás árnyalat korábbra viszi vissza az olvasót, kicsit „századvégesíti” Párizs hangulatát. Megítélesem szerint az

1926–27-i Párizs világának érzékeltetéséhez talán jobban megfelelt volna a borító és fedőlap kitűnően megválasztott zöld színe. Ez a fotókon is jobban érzékeltethette volna talán, hogy ezek az esztendőik, mint Szabolcsi Miklós írta, „az illúziók évei” voltak Franciaországban. Ugyanezt mondhatom el a szintén barnás árnyalatú keretekről, amelyek minden képet, szöveget túlzottan lezárták tesznek (valamennyi nyitottságot csak az eredményez, hogy a lapszámok megszakítják a lap alján a keretvonalat). A képek is túlzottan lezártakká válnak így, olyanok, mintha üveges diakeretben látnánk őket, kimerevítvé. Más megoldás talán több mozgást sugallhatott volna.

Befejezésül hadd idézzem Cserépfalvi Imrét, hiszen a szerkesztő is éppen órá bízta az összefogla-

lást: „Ha összefoglalnám hosszúra nyúlt beszélgetésünk lényegét, a párizsi útjától várta Attila, hogy mélyebben megismerje a francia szellemet, irodalmat, művészetet, és eljusson egy magasabb szintre, amelyről világosabban láthat. Attila Párizsban azt kereste, amit a középkori diákok kerestek ott” (106). Ha a kötetet, mint a »mit kapott József Attila Párizstól« kérdésre adott választ fogom fel, akkor megítélésem szerint a kötet fontos feladatot vállalt magára, s feladatát – apróbb hibái ellenére – sikeresen töltötte be. Ha valamit sajnálhatunk (s ez sem mellékes szempont), akkor az az, hogy a kötet, magas ára (157 forint) miatt nem válhat igazi népszerűsítő munkává.

Szigeti Lajos Sándor

MILENA CESNAKOVÁ—MICHALCOVÁ:PREMENY DIVADLA

Inonárodné divadlá na Slovensku do roku 1918. (A színház változásai. Más nemzetiségű színházak Szlovákiában 1918-ig). SAV Kiadóvállalata, Bratislava, 1981. 291 l.

Ennek a szép kiállítású műnek a szerzőjét jól ismerik nemcsak Csehszlovákiában, hanem nálunk, a magyar irodalomtudományban is. Azért ismerjük, mert rendkívüli szorgalommal gyűjti (és gyűjtötte mostanáig is) a hazája múltjának színművészetére vonatkozó adatokat. Viszont a mai Csehszlovákia keleti része a múltban a régi (történeti) Magyarországhoz tartozott, tehát Cesnaková jelentős és igen szorgalmas munkájának eredményei számunkra, a magyar irodalomtörténészek számára is nagyon érdekesek és fontosak. Ebben a munkájában az olasz, a német és a magyar színművészet elemzésébe fogott. Azoknak a színtársulatoknak a története, amelyek a volt Felső-Magyarország (a mi Szlovákia) területén a XVIII. s a XIX. században működtek, közös kulturális múltunk egyik legérdekesebb és legbonyolultabb kérdése. Ami adatainak pontosságát és fáradhatatlan munkája eredményeit illeti, Cesnaková-Michalcová a bíráló minden elismerését megérdemli.

Ellentmondásaink az egész könyv koncepciójának egyes tényezőire vonatkoznak. Cesnaková szerint azok a társulatok, akik a mai Szlovákia területén játszottak, „más nemzetiségűek”. Ha monográfiájának adott korszakában (s főleg a tizenkilencedik század első felében) az olasz s azokról a német színtársulatokról van szó, akik a kis német álla-

mokból jöttek hozzánk, joggal beszélhetünk „más nemzetiségű” együttesekről. De mihez képest „más nemzetiségűek” a magyarországi német és a magyar színtársulatok? A volt (történeti) Magyarország közös patriotizmusáról már eleget írtunk, nem akarjuk elismételni, amit már több mint negyven éven át többször megírtunk, s azt sem, hogy kezdődött el az egyes nemzetiségek differenciálódása, amikor a hivatalos latin nyelv már elavult. Annak ellenére, hogy már a XVIII. század végén s a XIX. század első felében bizonyos nemzetiségi (nyelvi) ellentétek tanúi vagyunk, arra a területre, amelyről Cesnaková ír, mindig három-négy nemzetiség együttélése volt jellemző. Igaz ugyan, hogy a német társulatok gyakran külföldről jöttek hozzánk, de színészek és igazgatók egész sora hazai származású volt (pl. Matthias Ettinger, annak a német színtársulatnak az igazgatója, amelyik a XVIII. század hetvenes éveinek téli hónapjaiban Nagyszombatban működött, büszke volt arra a tényre, hogy „Bürger von Türrau” – Nagyszombat polgára –). (55.) Éles nyelvi különbséget tenni az egyes színtársulatok között és azt állítani, hogy a hazai német és a magyar színtársulatok már akkor más nemzetiséghez tartoztak, történeti szempontból lehetetlen, mert anakronizmus. Egyes történések (de irodalom-, színház- és általában művelődéstörténeket is) akkor követik el a legnagyobb hibát, ha saját politikai és kulturális